

**MİF VƏ MİFOLOGİYA PROBLEMLƏRİ. МИФЫ И ПРОБЛЕМЫ МИФОЛОГИИ.
ISSUES OF MYTH AND MYTHOLOGY.**

Azad Nəbiyev

Bakı Dövlət Universiteti (Azərbaycan)

**ALBAN MƏDƏNİYYƏTİNİN İZİ İLƏ – AZƏRBAYCAN MİFOLOGİYASININ
QAYNAQLARI VƏ MƏNBƏLƏRİNƏ DAİR**

Açar sözlər: Qafqaz, Azərbaycan mifologiyası, Azıx etnosu, Antropogenez zona, Qarabağ, qayaüstü təsvirlər, əkinçilik, maldarlıq, şumer mifologiyası, prototürk, Mesopotamiya, Alban çarlığı, Qafqaz Albaniyası, «Şərvəli», panteon

Qafqaz xalqlarının mifologiyaları içərisində tarixən özünün əski və mürəkkəb strukturu ilə seçilən Azərbaycan mifologiyası xüsusi yer tutur. Bu mifologiya qədim Azərbaycan ərazisində yaşayan etnosların avtohton statusundan xəbər verdiyi kimi, eyni zamanda həmin regionda baş verən təbiət hadisələrini, təkamül mərhələsi keçən insanın sivilizasiyaya doğru tuşlanan tarixi-mədəni yüksəlişini, müxtəlif dövr və mərhələlərdəki bir çox erkən tapınmalarını, görüş və etiqadlarını özündə əks etdirməkdədir.

Azərbaycan ərazisində yaranıb formalaşan bu əski mədəni düşüncənin ilkin layı günümüzdə müxtəlif qaynaqlarda gəlib çatmışdır. Onlardan **birincisi** ölkə ərazisində qeydə alınan ən qədim piktoqrafik yazılar – Kəlbəcər, Qobustan və Gəmiqaya təsvirləridir (1, s.17). Buraya eyni zamanda respublika ərazisində aşkarlanan dünya əhəmiyyətli Azıx, Tağlar və digər qədim yaşayış məskənlərinin mağara divarları və sütunları üzərindəki təsvirlər də daxildir (bax: 2, s.22-27). Həm də onlar Qarabağ antropogenez zonasının yetirdiyi Azıxantrop nəslinə məxsus ilk insanın yaratdığı mədəni dəyərlər kimi diqqətçəkəndir (3, s.37-47). İstər paleolit dövrünün təsvirləri (biz onları ən qədim piktoqrafik yazılar hesab edirik), istərsə də Kəlbəcər, Qobustan və Gəmiqaya təsvirləri indiyədək tam şəkildə, müasir tələblər əsasında deşifrovka edilib dünya elminə lazımi qədər çatdırılmamışdır. Halbuki, bu və digər qayaüstü, mağaradaxili təsvirlər Azərbaycanın dünyanın erkən antropogenez zonalarından biri, burada yaşayan azərbaycanlıların isə ərazinin aborigenləri olduğunu təsdiqləməyə kifayət qədər əsas verir. Ən düşündürücüsü isə təsvirlərin bir çoxunun yetkinliyə doğru yüksək templi hərəkətdə olan yerli əhalinin mağara həyatı dövründə yuxuda gördükləri oyunları, ovçuluq, balıqçılıq görüşlərini, At, maral, öküz və başqa heyvanlarla bağlı tapınmaları, yallıları, rəqsləri və sairə daş kitabələr üzərinə həkk etməklə günümüzdə yetirə bilməsidir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, onlar ulu əcdadın daş kitabələr üzərinə həkk etdiyi ilk mədəni dəyərlərdir. İnsan özünün qismən sonrakı təkamül dövründə yuxuda gördüyü, fəvqəlbəşər qüvvə tərəfindən ona bəxş edilmiş bu dəyərləri açıq havada – mağaradan kənar mühitdə qəbul etdiyi formatlarda gündəlik ifa repertuarına daxil etməklə sivilizasiya dəyərlərinin başlanğıc mərhələsinin əsasını qoymuşdur (4, s.127).

Azərbaycan mif mətnləri üzərində aparılan müşahidələr göstərir ki, nitqin yaranması psixoloji dərk etmə paradigmasının sözə çevrilməsinin, dərk etmənin sözlə ifadəsinin başlanğıc dövrünü formalaşdırmışdır (5, s.17-24). Alman etnoloqu Yakob Qrimm yazırdı ki, nitq yaradıcılığının əsas komponenti olan səs kompleksləri təbiətdə yaranmış və quşların səsi – cəh-cəhi vasitəsilə insan psixikasına daxil olmuşdur. Ancaq bu səslərin sözə çevrilib yaddaşa yazılması və

nitq yaradıcılığı vahidinə çevrilməsi isə fəvqəlbəşər mahiyyətlidir (6, s.124). Yakob Qrimm bu müləhizəsini irəli sürməklə, sözün genetik mənşə məzmununu gündəmə gətirməyə çox yaxınlaşmışdı (6, s.124). Lakin təəssüf ki, o, bu istiqamətli tədqiqatlarını davam etdirə bilməmiş, sonralar uzun zaman kəsində elmdə idealist və materialist düşüncə ətrafındakı diskussiyalar, iddialı şəkildə əvvəlkinin «idealist düşüncə» adlandırılıb yamanlanması bu baxışlar sisteminə istinadları azaltmış, folklorun genezisinin, xüsusən mif və folklor problemlərinin araşdırmalarından kənarda qalmasına gətirib çıxarmışdır (7, s.221).

Azərbaycan mifologiyası da indiyədək ciddi tədqiqat obyektinə ola bilməmişdir. Onun nailiyyətləri toplanılıb ortaya qoyulmadığı kimi, Sovetlər dönəmində uzunmüddətli yasaqlara məruz qaldığından mif mətnləri öyrənilməmişdir (8, s.7-34). Halbuki, «idealist baxış» adlandırılan düşüncənin elə duru, aydın qaynaqları var ki, müasir elmi araşdırmaların bir çox sahəsinin, xüsusən əcdad düşüncəsi və mədəniyyətinin genezis-tərəniş qatlarının açıqlanmasında bu baxışlara söykənən antropologiya, teologiya, etnologiya və bir sıra hallarda isə fəlsəfənin onların nailiyyətlərinə əsaslanmasına böyük ehtiyac olmuşdur. Təbii ki, Qafqaz antropogenezi zonasının yeni insan tipi olan Azıx etnosu mifologiyasının açıqlanmasına da bu qaynaqlardan çıxış etməklə başlamaq vacibdir.

Qədim Azərbaycan ərazisində yaranıb formalaşan mifoloji düşüncənin **ikinci layı** da təsadüfi deyildir ki, yenə bu qaynaqlarla bağlıdır. Belə ki, instinkt düşüncədən irəliyə – şüurlu fəaliyyətə keçid bir çox digər amillərlə yanaşı, psixoloji dərkətmənin yeni tərəqqi və yüksəliş mərhələsiydi. Həm də o, folklor yaradıcılığının uzun müddətdən bəri diqqətdən kənarda qalmış problemlərini əhatə edirdi. **Əslində insanın psixoloji dərkətmə duyğularının çiçəkləndiyi bu dövr erkən folklor yaradıcılığının başlanğıc ərafəsi idi (bax: 9, s.47-65).**

Bu başlanğıc insanın sözsə, rəhbərli nitqəqədərki dərkətməsi ilə bağlı yaranan ilk bədii paradigmalardan – ruh, yuxu-röya, kiçik ölçülü deyim vahidlərinin, eləcə də psixoloji duyum silsiləsinin mükəmməl formatlı nitq yaradıcılığının əzəli idi (5, s.9-24). Təbii ki, bu mərhələ özlüyündə psixoloji dərkətmə və poetik ifadə çevrəsi baxımından çoxpilləli olduğu kimi, həm də dünyanın dərkəti etibarlı ilə çoxcəhətliyi. Odur ki, bu rəngarənglikdən Azərbaycan mifoloji mətnlərinin indiki məhdud və tamamlanmamış nəşr imkanları şəraitində geniş bəhs etmək imkan xaricindədir. Çünki Azərbaycan mif yaradıcılığının tam kontekstdə təsnifi əhatəli olub ümumşərq mifologiyası qaynaqları ilə yaxından cərpəzləşir, bir sıra hallarda isə ilk insanın mifoloji baxışlarını əks etdirən detalların əhatə çevrəsinə görə onlardan irəliyə gedir. Odur ki, Azərbaycan mifologiyasının ilk növbədə mükəmməl şəkildə toplanılıb nəşri elmin qarşısında duran başlıca məsələdir. Milli mif mətnləri bütöv halda əldə olmadığına görə indiki mərhələdə onun iki mühüm xüsusiyyəti üzərində müxtəsər şəkildə dayanmaq mümkündür. **Birincisi**, mif yaradıcılığının folklor yaradıcılığı ilə əlaqəsi, **ikincisi** isə folklor yaradıcılığının başlanğıc mərhələsində onların fərdi yaradıcılıq tipi kimi formalaşmasıdır (9, s.31).

Bəzi tədqiqatlarda folklorla mif yaradıcılığı arasında sərhədlər qoyulur, onların hansınısa əvvəl, hansınısa sonra yarandığı iddia edilir (8, s.7-34). Hətta hər ikisinin həyatı əks etdirmə dövrləri və sərhədləri də bəzən fərqləndirilir (10, s.23). Bir sıra hallarda mif yaradıcılığı Adəm-Həvva cütlüyünün yaranması, (11, s.31), yaxud Amerika cəngəlliklərində yaşayan qırmızıdərililərin erkən dünyagörüşləri ilə əlaqələndirilir (12, s.251). Mifologiyanın vətəni barədəki müləhizələr də fərqlidir (13, s.27-45). Bəzən bu yaradıcılığı yunan və romalıların (14, s.5-7), bəzən şumerlərin (11, s.126), bəzən də Afrika və Asiyada yaşayan bir çox qədim xalqların

adı ilə bağlayırlar (15, s.192-193). Təbii ki, dünya xalqlarının yaratdığı mədəni dəyərlərə müxtəlif yönlü yanaşmalar onu daha yeni istiqamətlərdə dəyərləndirmək, «bəşəriyyətin uşaqlıq dövrünün» görüntüləri (17, s.462) içərisində özünü axtarmaq meylləri və istəkləri ilə bağlıdır (16, s.83). Ancaq dünya xalqlarının zəngin mif yaradıcılığı cəbbəxanası üzərindən onun zərif örpəyini götürsək iki böyük həqiqətin bütün əlvanlığı ilə bərq vurduğunu görürük. **Birincisi**, dünya xalqlarının böyüklük və kiçikliyindən asılı olmayaraq yaratdığı mif düşüncəsi onun başlanğıc dövr folklor yaradıcılığının məhsuludur. **İkincisi** isə geniş yaradıcılıq çalarlarına və janr müxtəlifliyinə malik bu törəniş modeli ibtidai insanın əmək prosesindən əvvəlki mərhələdə psixoloji dərkətmə zamanı fərdi yaradıcılıq təxəyyülünün ilk bədii yekunudur. Milli mifologiyamız üçün də bu yaradıcılıq xüsusiyyətləri inkaredilməzdir.

Azərbaycan mifologiyasının qaynaqları və mənbələrindən bəhs edərkən bir mühüm cəhəti də qeyd etmək vacibdir. Dünya xalqlarının mif yaradıcılığı dünyanın dərki, onun dünəni, bu günü, sabahı, eləcə də mədəni qəhrəmanın intibahı, tənəzzülü və sairə ilə bağlı oxşar modellərə malik olduğu kimi, həm də quruluşuna görə sadə və mürəkkəb strukturludur. Gerçəklikləri əksətdirmə formalarına görə biri-birinə oxşasalar da etnik həyatı, ayrı-ayrı etnosların, tayfaların və xalqların psixoloji durumunu, dünyagörüş və baxışlarını ifadə etmək baxımından bir-birindən fərqlidir (18, s.57). Yaradıcılıq ənənələri, üslubları və məzmun çevrəsi arasındakı tarixi-tipoloji uyğunluqlarına, eləcə də sənətkarlıq dəyərlərinə, mif modellərinin fərqli genetik strukturuna görə onları **Şərq** və **Qərb** xalqları mif yaradıcılığı qruplarına ayırmaq vacibdir. Təbii ki, onlar yaranma dövrü və mifoloji düşüncə səviyyələrinə görə özünəməxsusluqlara malik olub hər birini yaradan etnosların, tayfaların və xalqların etik-estetik, eləcə də ən mühümü genetik fərdiliklərini qoruyub saxlamaqdadır (19, s.361). Onların hər birini digərinə qarşı qoymaq mümkün olmadığı kimi, hansısa birinə üstünlük vermək, yaxud hamısını bir tərəziyə qoymaq da doğru olmazdı. Çünki onların hər biri müxtəlif antropogenez zonada yaranan insanın özünəməxsus «uşaqlıq dövrü görüntüləri»ni əks etdirən mifoloji dəyərlərdir. Onların hər ikisi fərqli zaman kəsimində sivil mədəniyyətə doğru inkişaf edən etnos, tayfa və xalqların erkən mədəni dəyərlərini fərqli səviyyələrdə özündə təmsil etdirməkdədir (20, s.541).

Mifologiyaların indiyə qədərki təsnifi əsasən xalqların qədim dünya tarixindəki qeyri-ardıcıl sıralanması prinsipi üzrə aparılmışdır. Yeni təsnifatlar isə dünya mədəniyyətinin beşiyi olan Şərqi mədəni dəyərləri, onların yaranıb formalaşma mərhələlərinə uyğun olaraq Qərbə yayılması və ya transferi istiqamətlərində aparılmağa daha meyillidir. Ona görə də bir ayağı Avropada, o biri ayağı Asiyada olan Azərbaycan xalqının mifologiyasının öz soy kökü etibarı ilə hansı qruplara bağlılığı sualının cavabı isə birmənalı şəkildə məlumdur – bütün göstəricilərinə görə Şərq mifologiyası ilə. Çünki Qafqaz antropogenez zonasında yetişib formalaşan Azıx nəsləti etnosunun tarixi təkamülü onun Qərbdən əvvəl Şərqi doğru hərəkət trayektoriyası, həmin ərazidə yaşayan qədim etnoslarla daha sıx təması və qarşılıqlı zənginləşməsi ilə bağlı olmuşdur. Qismən sonralar Azıx nəsləti etnosları Şimali Qafqazdan başlayıb Anadolu bölgəsindən, baş alaraq Şərqi istiqamətlənib özünün böyük qövsünü yaradaraq qədim babillərin, hetlərin, akkad və şumerlərin, eləcə də Urartu ərazilərinə yayılaraq özünün geniş nüfuz çevrəsini formalaşdırıb bilmişdir. Azıx nəsləti etnoslarının İkiçayarası əraziyə – Mesopotamiya torpaqlarına bu şəkildə yayılması ilkin mədəni dəyərlərinin həmin ərazidə yaşayan xalqlara transferi ilə bağlı olmuşdur. Həm də bu, regiona Hind-Avropa mənşəli etnosların gəlişindən çox-çox əvvəllər baş vermişdir. Sözsüz ki, bu, onların birinci kortəbii axını, yaxud kortəbii miqrasiyası idi. Azıx nəsləti etnosu bu

axını zamanı erkən mifoloji düşüncəsinin ilkin dəyərlərini getdikləri ərazilərdə yaydığı kimi, həmin ərazidə məskunlaşan yerli aborigenlərin mədəni dəyərlərindən də sıx-sıx bəhrələnmiş, özlərinin regiona – Şərqi müxtəlif dövrlərdəki gedib-qayıtlmaları zamanı bu dəyərlərin fəal daşıyıcılıq funksiyasını yerinə yetirmişdir. Beləliklə, Azıx nəsləti etnosunun erkən mifoloji dəyərləri ilə Şərqi mifoloji dəyərlərinin çarpazlaşması zaman-zaman dərinləşmişdir. Bütün bu səbəblərlə bağlı bu gün dünya xalqlarının bir sıra mədəni dəyərləri kimi, Şərqi və Qərbi mifoloji dəyərləri də bir çox oxşarlıqlarla şərtlənir (21, s.3-19). Bu oxşarlıqlar müxtəlif elmi baxışların, ayrı-ayrı nəzəriyyələrin yaranmasına səbəb olmuşdur. Onlar içərisində Mifoloji, Mədəni iqtibas, Səyyar süjetlər, Tarixi və bir çox digərləri məlumdur (20, s.250-267). Son zamanlarda isə eyniliklərlə bağlı oxşarlıqların mövcudluğu, xüsusən onun fəvqəlbəşəriyyəti barədə mülahizələr digər nəzəri baxışları üstələyərək oxşarlıqların ana qaynağı kimi daha fəal şəkildə gündəmdə qalmaqdadır (5, s.33-48). XIX yüzilliyin ortalarından başlayaraq oxşarlıqların qohumluq əlaqələri ilə bağlılığı daha çox diqqət mərkəzində idi. Yakob və Vilhelm Qrimm qardaşları özlərinin mifoloji nəzəriyyəsində oxşarlıqların əsas mənbəyinin tarixi qohumluq əlaqələri ilə bağlılığı barədə mülahizələrini təkcə antropologiya, etnologiya faktlarına söykənməklə yox, həm də Hind-Avropa xalqlarının dil vahidləri arasındakı oxşarlıqlara əsaslanmaqla təsdiqləməyə çalışırdılar. İddia edirdilər ki, dünya xalqlarının söz yaradıcılığında oxşar sözlərin, ifadələrin mövcudluğu o xalqların – tarixi qohumluq əlaqələrinin nəticəsidir. Bu, yanlış əcdad axtarışına çıxmaq, hindlilərlə avropalılar arasında qohumluğu təsdiqləmək təəssüf ki, indi də gündəmdə qalmaqla, əcdad axtarışlarının davam etdirilməsinə bu günün özündə də rəvac verməkdədir. Məsələn, qədim şumer dili ilə türk dili arasında, daha dəqiq desək, qədim şumerlərlə türklər arasında müqayisə aparanda sələf-xələf, tarixi əcdad eyniliyi və birliyinin mövcudluğu iddialarını irəli sürürlər (22, s.134-135). Onlar bu xalqların söz yaradıcılığında 20-25 oxşar və ya yaxın mənalı söz vahidlərinə istinad etməklə öz hökmlərinin təsdiqlənməsində israr edirlər. Ancaq unutmamaq olmur ki, dünya xalqlarının söz yaradıcılığı tarixinin də özünəməxsus formalaşma mərhələləri və xüsusiyyətləri mövcuddur. Dünya dillərinin oxşarlıqlarını şərtləndirən səbəblər isə müxtəlif və çoxcəhətlidir. Təkcə onu göstərmək kifayətdir ki, akademik N.Y.Marrın dediyi kimi, «bu dillər tarixən bir dildən törəndiyi kimi, onlar arasındakı oxşarlıqları şərtləndirən səbəblərin ən mühümü isə aralarındakı genetik bağlılıqdır» (23, s.7). Böyük tarixçi alim B.B.Struve yazır ki, «xalqların söz yaradıcılığında üç minə yaxın oxşar, yaxın məzmunlu və mənalı, qrammatik cəhətdən oxşar strukturlu sözlər olsa belə onları tarixən qohum xalqlar hesab etmək, onlar arasında tarixi qohumluq, yaxud əcdad bağlılığı axtarışlarına rəvac vermək doğru deyildir. Əcdad bağlılığını başqa göstəricilərdə aramaq gərəkdir (24, s.187). Mifoloji müşahidələr göstərir ki, şumerlərlə əcdadlarımız arasında əlaqələrin qədim tarixi kökləri vardır. Bu əlaqələr türklərlə təmasdan hələ xeyli əvvəl azərbaycanlıların əcdadları ilə Şumerlər arasında, Azıx etnosunun Şimala və Şərqi hərəkət trayektoriyası ilə bağlıdır. Azıx nəslindən olan azərbaycanlıların ulu şəcərə kökündə dayanan asların // asimanların Şimala hərəkəti zamanı burada İber-Qafqaz dilli qarışıq xalqların dəyərləri ilə çarpazlaşdığı kimi, Cənubdan – Qafqaz sıra dağlarından enərək İran körfəzindən keçib münbit torpaqlı Dəclə-Fərat sahilinə – Mesopotamiya ərazisinə daxil olaraq buradakı qədim babillərin, hetlərin, akkadların – şumerlərin məskunlaşdıqları ərazilərə gələrək yuxarıda deyildiyi kimi, burada geniş qövsvəri çevrə yaratmaları, bu regionun xalqları ilə sıx qarşılıqlı əlaqə və təsirdə olmaları tarixin yaddaşından hələ silinməmişdir (25, s.221-222). Hind-Avropa mənşəli tayfaların Dəclə-Fərat sahili və Şimali

Qafqaz regionu ərazisinə gəlişi ilə bağlı hər iki regionda asların demoqrafik tənəzzülünün başlanması, təqiblərin və assimilyasiyaların güclənməsi nəticəsində asların yenidən öz tarixi ərazisinə – Azərbaycan torpaqlarına tarixi qayıdışı başlanmışdır. Onlar burada ilk dəfə Qarabağ torpağında – Mesopotamiya regionu ərazisindəki tayfa birliklərinə məxsus idarəçilik üslubunu – əvvəlcə As çarlığını, sonralar isə Alban padşahlığını yaratmışlar. Aslarla bağlı məlumatlara tarixçi professor M.İsmayılovun tədqiqatında geniş yer verilmişdir. Təəssüf ki, o, asların tarixi izi ilə Azıx nəsləti etnoslarına çıxma bilmədiyinə görə tədqiqatçılar yanlış olaraq onları Azlarla eyniləşdirmişlər (bax: 22, s.32-34). Aslar – Asimana – Göylərə etiqad tapınmaları ilə bağlı Azərbaycan ərazisində formalaşan Azıx nəslinə məxsus ilk mədəni tayfalardan olub Azlardan çox-çox əvvəl meydana gəlmiş aborigenlərdir. Onları sonrakı dövrlərin Azları ilə eyniləşdirmək həqiqətə uyğun deyildir. Azərbaycan ərazisində sonrakı dövrlərdə yaranan, bir sıra hallarda isə gəlmə hesab edilən yerli tayfaların sələfi olan aslardan törəmiş albanların Azərbaycan xalqının soy kökündəki iştirakının araşdırılmasına isə bu gün xalqımızın etnogenezini öyrənmək baxımından böyük ehtiyac vardır. **Azıx nəslinə mənsub olub asiman etiqad inancına söykənən tayfalar sonradan albanlar kimi formalaşmış və ölkəmizin ərazisində Alban çarlığı və padşahlığının əsasını qoymuşlar.**

Asimana, səma tanrısına etiqad və tapınmaları genetik yaddaşında qoruyub saxlayan albanlar, şübhəsiz ki, bir çox dəyərləri kimi, aslardan qəbul etdikləri Qartal tanrıçılıq görüşlərini də prototürk estetik düşüncəsindəki tanrıçılıqla çarpazlaşdıraraq daha mükəmməl Göy Tanrı – Tenqri mifoloji modelini formalaşdırma bilmişlər. Albanlar Qartal tanrı modelini öz mifologiyalarında qoruyub saxladıkları kimi, məsələn «Şərvəli»də olduğu kimi, prototürklər də Tenqrini yüksək etiqad statusuna, zirvəsinə ucalda bilmişlər. Bu müxtəliflik və fərdilik isə tanrıçılıq etiqadının ümumi məzmununa və tanrıçılıq funksiyalarına elə bir xələl gətirə bilməmişdir. Sonralar isə türklər öz ərazilərində böyük Hun imperiyasını, albanlar isə tarixə yaxşı məlum «Qafqaz Albaniyası» kimi qüdrətli Azərbaycan dövlətini yarada bilmişlər (23, s.37-140). Biz ona görə bu dövləti Azərbaycan dövləti adlandırırıq ki, onun etnik tərkibi əsasən bu regionun ilk aborigenləri olan Azıx nəslinə mənsub aslardan, bir də onların Şimala və Şərqə köçləri ilə bağlı təmasda olduğu və özləri ilə ölkəmizin ərazisinə gətirdiyi İber-Qafqaz və ərəbdilli tayfalardan ibarət idi. Azərbaycan ərazisində mövcud olduğu zamanlardan işğallara, talanlara məruz qalan asların – albanların torpaqlarını qoruyan qüdrətli cəngavərləri, mübariz döyüşkən ordusu olmuşdur. Bu ordu alban ölkəsini daim göz-bəbəyi kimi qorumuşdur. Bu orduda Alban ölkəsinin şöhrəti bütün Qafqaza yayılmış igid cəngavərləri ilə yanaşı, vətəninə igidliklə qoruyan qadın döyüşçüləri – amazonkalar, eləcə də Təpəgözlər var idi. Onların göstərdikləri igidliklər xalqımızın nağıl və dastan yaradıcılığına Ərəbzəngi, Təkgöz və başqa adlar altında günümüze gəlib çatmışdır (24, s.89-132).

Asların özlərinə məxsus inancları, etiqadları da erkən çağlarda formalaşmağa başlamışdı. Onlar arasındakı qədim etiqad və tapınmalar içərisində ən mühümü göylərə, asimana etiqad idi. Azıx nəsləti etnoslarının ən böyüyü olan aslar bu sitayiş ənənələri ilə bağlı öz tayfa adını da «asiman» sözündən iqtibas etmişdilər. **(Bu mülahizə albanşünas professor Tofiq Babayevə məxsusdur).**

Xalqımızın Azıx nəsləti dövrü mifoloji mətnlərinin araşdırılması göstərir ki, asların göylərə tapınma ilə bağlı mifoloji düşüncəsi uzun müddət folklorşünaslığa ləzgi mifologiyası, albanların ana kitabı «Şərvəli» isə ləzgi eposu kimi təqdim edilmişdir (28, s.7-42). Eposda müəyyən tarixi

inkişaf mərhələsində alban, bəzən də alpan adlarını üzərinə götürən asların Göy tanrı hesab etdikləri Qartala, onun uca məkanı olan göylərə tapınması onların tək tanrıya etiqadlarının başlanğıcı idi (28, s.29). Azıx nəslindən olan asların bu tapınması Kiçik və Ön Asiyada olduğu kimi, qədim antropogenez zonaların demək olar ki, hamısında üzə çıxan ilk tanrı etiqadıdır. Onun Tenqrinin sələfi kimi ayrıca öyrənilməsinə təbii ki, xüsusi ehtiyac var. O, Qafqaz dağ mifizmi kontekstində xilaskarlıq funksiyalarını üzərinə götürən səma mənşəli mifoloji obrazlardan biridir. Ancaq mifoloji mətnlərdə Qartalın fəal iştirakı onun daha çoxcəhətli funksiyalarından xəbər verir. Qartalın tanrıçılıq səlahiyyətləri əhatəli və hüdudsuzdur. O, tez-tez şəklini dəyişib təkbaşlı və ikibaşlı görüntülər yaradır. İkibaşlı görüntüdə daha yenilməz gücə malik olur. Qartal bir sıra xalqların damğalarında, piktoqrafik yazılarında, dövlət gerblərində özünü qoruyub saxlaya bilmişdir. Odur ki, Azərbaycan mifologiyasının bu yetkin bədii obrazının səma mənşəli mifoloji obrazlarla, xüsusən Tenqri ilə tipoloji eynilikləri mifoloji tədqiqatların gündəminə gəlməkdədir. Təbii ki, bu istiqamətli araşdırmalar milli mif yaradıcılığımızın dünya xalqlarının mifoloji düşüncəsindəki yerinin, onun yaranma dövrü və şəraitinin, genezisinin – soykökünün öyrənilməsinə öz layiqli töhfəsini vermiş olardı. Xalqımızın soy kökü barədə araşdırmaların müəllifi M.Seyidov bu istiqamətli tədqiqatında belə qənaətə gəlir ki, «Azərbaycan xalqının soy kökündə üç qol – Atropaten, Arran, Alban, bir sıra türkdilli qəbilə birləşmələri iştirak etmişdir... Tarix boyu bu tayfaların bəziləri qaynayıb-qarışmış və bütöv Azərbaycan mifologiyasını yaratmışlar» (29, s.92). Bütöv Azərbaycan mifologiyasının qütblərinin müəyyənləşdirilməsi həqiqətən xalqımızın soykökünün dürüstləşdirilməsi ilə sıx bağlıdır. Bu soykökündə isə Azıx nəsləti etnoslarının – asların və onların erkən törəmələri olan albanların iştirakı şəksizdir. Onların ilkin mifoloji görüşlərindən baş alıb gələn Azərbaycan mifologiyası sonradan regiona gələn müxtəlif tayfaların, etnik qrupların mifoloji düşüncəsi ilə qaynayıb qarışsa da onların assimilyasiyalarına, təzyiqlərinə məruz qalmamış, əksinə, onların bir çoxunu öz nüfuz çevrəsinə daxil edib özünüküləşdirə bilmişdir. Asların ən sıx təması, qarşılıqlı əlaqəsi və zənginləşməsi isə bu əraziyə qədəm qoyan qədim türk tayfaları, prototürklərlə olmuşdur. Bu gün onların ölkəmizin ərazisinə həmin dövr gəlişinin izləri yalnız günümüzə gəlib çatan mifoloji yaddaşda – mif mətnlərində qorunub saxlanmışdır. Bu gəlişin nə vaxt baş verdiyi, hansı demoqrafik, yaxud ictimai-siyasi şəraitlə bağlı olduğu, onların regiona neçənci səfəri olduğu, neçə dəfə gəlib qayıtdıqları təbii ki, məlum deyildir. Məlum olanı odur ki, prototürklərin bu birinci köçü – axını asların // albanların səmaya – asimana ilk etiqadlarının formalaşdığı, yetkin etiqada çevrildiyi tarixi kəsində baş vermişdir.

Prototürklərin Azərbaycan ərazisinə çox güman ki, ilk gəlişi dövründə regionun avtohtonları olan əcdadlarımızın Göylərə etiqad tapınmaları artıq yetkin mifoloji düşüncə modeli kimi qəti şəkildə müəyyənleşmişdi və regiona gələn prototürklər də estetik dəyərlər baxımından yetkinlik mərhələsində olub Göy tanrı etiqadını qəbul etməyə hazır idilər. Müxtəlif türk tayfalarının Azərbaycan ərazisinə gələrkən özləri ilə bir sıra vulqar baxış, adət-ənənə gətirdiyini iddia edən tədqiqatların, mülahizə və baxışların ortada olmasına baxmayaraq bu tayfalar içərisində silsilə mükəmməl adət və ənənələrin, erkən əxlaqi dəyərləri və baxışları əks etdirən normal yaşayış qaydaları və münasibətlərinin olması da inkaredilməz idi. Elə bu səbəbdən də hər iki tayfanın tək bir tanrıya sitayiş etiqadı onları qovuşdurdu. Asların mifoloji dünyagörüşündə Səma tanrısı kimi formalaşması başa çatan Qartal artıq region aborigenlərinin etiqad və tapınmalarında da bu şəkildə formalaşa bildi. Bu tapınma yuxarıda deyildiyi kimi, Göylərin hamilik və xilaskarlıq funksiyalarını

yasını həyata keçirən, tayfanı təbii fəlakətdən, aclıqdan, vəhşi hücum və talanlardan xilas edən, çətin anda onu bəlalardan hifz edən Qartal mifoloji tanrısı idi. Buna Qartanın tanrıçılıq görüşlərini təsdiqləyən mənbələrin bir çoxunun günümüzə qədər gəlib çatmış nümunələri barədə Verdimiz məlumatlara bir faktı da əlavə etmək vacibdir. Bu da SMOMPK məcmuəsinin 9-cu buraxılışının 1890-cı il buraxılışında 95-ci nömrə altında Surkov tərəfindən yazıya alınan bir rəvayətdir. «Rus dövlət gerbində ikibaşlı qartanın təsviri haqqında tatar rəvayəti» adlanan bu kiçik mətndə deyilir: «Çox-çox qədim zamanlarda ruslarla fransızlar arasında müharibə gedərkən məğlubiyyət təhlükəsi yaxınlaşdıqda çar məşvərət çağırır, vətəni xilas etmək üçün özü ön cəbhəyə gedir, bu zaman ordunun başı üzərində ikibaşlı qartal görünür. Allah tərəfindən ruslar üçün göndərilmiş bu qartalı görüb rus əsgərləri məğrurlaşır, fransızlar qaçmağa başlayırlar. O vaxtdan rusların gerbində ikibaşlı qartal təsvir edilir» (31, SMOMPK, 2-ci şöbə, s.113). Bu barədə müxtəlif məlumatlara rast gəlinir. Bir mənbədə hadisənin 1812-ci ildə Borodino ətrafındakı döyüşdə, başqa bir mənbədə isə Knyaz Svyatoslavın rus torpaqları uğrunda apardığı qanlı savaşların birində baş verdiyi göstərilir. Hər iki mənbədə Qartanın ruslara yardım üçün Göy tanrı tərəfindən göndərildiyi vurğulanır. Qartanın Tenqridən xeyli əvvəl insanlığı hifz edən tanrı etiqadı təsdiqlənir. Bu qüdrətli tapınma etiqadı mağara sütunları və divarlarında əks olunan təsvirlərdə – yallılarda, rəqslərdə Göy tanrıdan nicat istəyən qədim xalq oyun və tamaşalarda, kəndirbaz tamaşalarında, balıqçı nəğmələrində, vətəgə nəğmələrində, göylərə xitabən söylənen andlarda, alqış və qarğışlarda, mif mətnlərində özünü qoruyub saxlaya bilmişdir. «Şərvəli»də isə atılmış körpə Şərvəlini qanadı altında böyüdüb cəmiyyətə qəhrəman kimi qaytaran da yenə Göy tanrıdır. Ümumilikdə isə Azıx nəslı tayfalarının tarixin hansısa qeyri-müəyyən kəsində ölkəmizin ərazisinə gələn prototürklərin ilkin köçləri ilə çarpazlaşmasının iki böyük tarixi yekunu diqqəti cəlb edir. **Birincisi**, Azıx etnosunun yeni nəsil törəmələri olan asların // albanların prototürklərlə qovuşması milli etnik düşüncədə Göy tanrı – Tenqri kimi mükəmməl, müstəqil dini görüşlər sisteminin əsasını qoydu. **İkincisi**, ölkəmizin ərazisində bu iki etnosun qovuşması regionun avtohton hüquqlu yeni Azərbaycan superetnosunun yaranması ilə əlamətdar oldu (32, s.141). Bu superetnos isə qüdrətli Azərbaycan mifologiyasının qəti şəkildə yaranıb formalaşmasını başa çatdırdı. Ona görə də Azərbaycan mifologiyasının soy kökündə Azıxla yanaşı, bu regiona daha qədim dövrlərdə gələn və aborigen statuslu yerli tayfalarla qaynayıb-qarışan etnosların və tayfaların mifoloji baxış qatları və laylarını da axtarmaq gərəkdir. Bu əski qatlar isə Atropaten və Arran dövrü dəyərləri ilə çarpazlaşaraq bütöv Azərbaycan mifologiyasının formalaşması və təkamülündə başlıca hərəkətverici qüvvə kimi iştirak etmişdir.

Mifologiyamızın sonrakı yüksəlişi isə dörd pilləli inkişaf əlamətdar olmuşdur. **Birincisi** arxaik simvolik, fetişist və animist görüşlərlə bağlı idi. **İkinci** magik baxışlarla başlayıb totemistik görüşləri əhatə edən və öküz mifizmi ilə tamamlanıb yüksələn mərhələ idi. Bu dövrdə Azərbaycan mif yaradıcılığı öz əzəli istiqamətində inkişafını davam etdirib Şərq mifoloji ənənələri ilə çarpazlaşaraq öküz mifizmi zəminində yeddi tanrıdan ibarət panteon yarada bildi. Həmin mərhələdə prototürklər isə özlərinin Tenqri yarımçıq panteonunu, qurd mifizmini, su kultunu, eləcə də silsilə kultlar düşüncəsini formalaşıdırma bildi (33,s.7). Sonrakı **üçüncü** mərhələdə Azərbaycan mifologiyasının regionda yaranan qüdrətli zərdüştiliklə qarşılıqlı təması prosesi başladı. Azərbaycan ərazisində zərdüştiliyn yaratdığı dəyərlərdən xalqımız kənarda qala bilmədi. Ona görə də Azərbaycan mifologiyasının zərdüştiliklə təması, ona zərdüştiliyn təsiri ayrıca mərhələ kimi öyrənilməyə möhtacdır (33, s.8).

Dördüncü mərhələ isə ölkəmiz ərazisində islamın yayılması ilə bağlı xalqımızın sıx təmasda olduğu islam mifologiyası ilə bağlı oldu ki, o da bu gün ayrıca tədqiqat obyektini kimi araşdırılması qarşıda duran mühüm məsələlərdəndir (32, 9). Bütün bu təsirlər, qarşılıqlı təmaslar Azərbaycan mifologiyasını yarandığı ilkin qaynaqlarından qoparıb assimilyasiya edə bilmədi. Azərbaycan xalqı öz mifoloji düşüncəsində Azıx etnosuna məxsus mifoloji görüşləri qoruyub saxladığı kimi, özünün törəniş və təkamülündə iştirak edən sonrakı mifoloji dəyərləri, eləcə də prototürk düşüncəsindən gəlmə və ona transfer etdiyi mif modellərini böyük mühafizəkarlıqla qoruyub saxlaya bildi. Özünün erkən mif düşüncəsi cəbbəxanasında hifz etdiyi mif modellərinin pozulub dağılmasına yol vermədi. Ona görə də bu gün ümumazərbaycan, bütöv Azərbaycan mifologiyasını mənsub olduğu kontekstdə dünyaya təqdim etmək üçün onun elə həmin qaynaqları və mənbələrinin əsas götürülməsi, möhtəşəm Azərbaycan mifologiyasının məxsus olduğu ölçü və qəliblərdə araşdırmalara cəlb edilməsi çox vacibdir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Cəfərzadə İ.M. Qobustanın qayaüstü təsvirləri. Bakı, 1973 (rus dilində)
2. Hüseynov M.M., İsmayilov Q.S. Azıx və Tağlar mağaralarından aşkar olunmuş eneolit dövrü tapıntıları. Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, Tarix, Fəlsəfə və Hüquq seriyası. Bakı, 1967, №1
3. Cəfərov Ə.Q. Azərbaycanın orta paleoliti (rus dilində). Bakı, 1999
4. Шахнович М.И. Первобытная мифология и философия. М., 1936
5. Nəbiyev Azad. Oxşar dəyərlərin gen qaynağı – Geneoloji nəzəriyyə. Bakı, 2009
6. Якоб Гримм. О древненемецком мейстезандре. Берлин, 1811 (русский перевод). М., 1948
7. Лосев А.Т. Античная мифология и ее историческое развитие. М., 1957
8. Azərbaycan mifoloji mətnləri. Bakı, 1988
9. Nəbiyev Azad. Folklorda fasiləsiz transfer və yuxu paradıqmaları. Bakı, 2011
10. Далгат У.Б. Фольклор и литература народов Дагестана. М., 1976
11. Мифологический словарь. М., 1987
12. Мишель де Монте. Опыты (Эссе). I китаб (перевод на русский язык). М.-Л., 1958
13. Мифы древнего мира. Энциклопедия. I том. М., 1989
14. Кун Н.А. Легенды и мифы Древней Греции. М., 1955
15. Дж.Фрейзер. Золотая ветвь (русский перевод). М., 1988
16. Тайлор Э. Первобытная культура. М., 1989
17. Marks K., Engels. F. Əsərləri. XII c., I hissə, (rus dilində), М., 1953, 203-214
18. Дюмизель В.Я. Осетинский эпос и мифология. М., 1976
19. Кейпер В.Я. Труды по ведийской мифологии. М., 1986
20. Коккьяра Дж. История фольклористики в Европе. М., 1960
21. Nəbiyev Azad. Alban mədəniyyətimizin izi ilə – Azıx, Azıxantrop, Azıx adamı və Azıx etnosu. // «Azərbaycan filologiyasının aktual problemləri». Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyinin bərpasının 20-ci ildönümünə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransın materialları. Bakı, BDU nəşri, s.12-19
22. Алиев Играр. О некоторых вопросах этнической истории азербайджанского народа. Баку, 2002
23. Марр Н.Я. Яфетическая теория. Баку, 1927
24. Струве В.В., Белинский В.А., Лемайпи Н.Ю., Тревер К.В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании (IV в. до н.э. – VII в. н.э.). АГУ, 1960, №3, с.174-181
25. Тревер К.В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании (IV в. до н.э. – VII в. н.э.). М.-Л., АН СССР, 1959, 389 с.
26. Şükürov Ağayar. Şərq xalqlarının mifologiyası. II kitab, Bakı, 1992
27. Məmmədov Tofiq. Qafqaz Albaniyası. İlk orta əsrlər. Bakı, 2006

28. Mahmud Çələbov. Şərvəli. Bakı, 2001, 500 s.
29. Велибеков Д.Д., Адыгезалов Я.М. Кто такой Шарвили. Иллюзии и факты. Баку, 2007
30. «Şah İsmayıl» dastanı. Azərbaycan dastanları. 2 cildə, I cild, Bakı, 1958
31. Seyidov Mirəli. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. Bakı, 1983
32. Nəbiyev A. Sehrli sünbüllər (Azərbaycan mifləri). Bakı, 1990
33. Surkov A. Rus dövlət gerbində ikibaşlı qartalın təsviri haqqında tatar rəvayəti. SMOMPK məcmuəsi. IX buraxılış, II şöbə, s.113
34. Əmin Əfəndiyev. Qafqaz ərəziləri və xalqlarının təsvirinə dair materiallar toplusu (QƏXTMT – SMOMPK) toplusu. İzahlı bibliografiya. Bakı, 1999, s.50

Азад Набиев

Бакинский государственный университет (Азербайджан)

ПО СЛЕДАМ АЛБАНСКОЙ КУЛЬТУРЫ. ИСТОЧНИКИ И ПЕРВОИСТОЧНИКИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ МИФОЛОГИИ

Р Е З Ю М Е

В статье говорится об источниках и первоисточниках азербайджанской мифологии в контексте первичных мифологических ценностей принадлежащего Азыхантропу этносов – Асов/Албанцев, являющихся предками нашего народа и исторически сформировавшихся на территории Азербайджана. Здесь повествуется об албанских, тюркских, зороастрийских и исламских источниках нашей национальной мифологии. Выдвигается предположение о зарождении первых тенгрианских воззрений в связи с верованиями азербайджанцев в небесную стихию, с перекрещением у древних азербайджанцев мифического образа Орла с Тенгри, а также первые переселения тюрков на территорию Азербайджана связывается с более древними периодами.

Ключевые слова: Кавказ, азербайджанская мифология, Азыхский этнос, Карабах, шумерская мифология, земледелие, животноводство, прототюрки, Месопотамия, албанское царство, кавказская Албания, «Шарвали», пантеон

Azad Nabiyev

Baku State University (Azerbaijan)

ON THE TRACES OF ALBANIAN CULTURE- SOURCES AND PRIMARY SOURCES OF AZERBAIJAN MYTHOLOGY

S U M M A R Y

The article deals with sources and primary sources of Azerbaijan mythology in the light of early mythic values belonging to Azykhanthropus ethnos-Albanians, who are the ancestors of our people and historically formed in the territory of Azerbaijan. The article speaks about Albanian, Turkic, Zoroastrian and Islamic sources on our national mythology. Such a hypothesis is presented that the first trust of Azerbaijanis in God is created due to their belief in natural calamity in sky, intersecting mythical image of Eagle with Tengri(God) and the first resettlement of Turks in the territory of Azerbaijan is connected with very ancient times.

Key words: Caucasus, Azerbaijan mythology, Azykh ethnos, Garabagh, Sumerian mythology, agriculture, cattle breeding, prototurk, Mesopotamia, Albanian Kingdom, Caucasian Albania, "Sharvali", Pantheon